Qabul qilindi: 3-oktabr 2026-yil • Ma’qullandi: 8-oktabr 2026-yil • Nashr qilindi: 14-oktabr 2026-yil

SANOAT KORXONALARIDA IKKILAMCHI RESURSLARNING IQTISODIY MOHIYATI VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI BAHOLASH YONDASHUVLARI

Asrayeva Munisa Umar qizi
“International School of Finance Technology and Science” instituti “Biznes boshqaruv” kafedrasi stajor o‘qituvchisi
E-mail: munisaasrayeva98@gmail.com

THE ECONOMIC ESSENCE OF SECONDARY RESOURCES IN INDUSTRIAL ENTERPRISES AND APPROACHES TO ASSESSING THE EFFICIENCY OF THEIR USE

Asrayeva Munisa Umar kizi
Trainee Teacher, Department of Business Management, International School of Finance Technology and Science Institute
E-mail: munisaasrayeva98@gmail.com

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ВТОРИЧНЫХ РЕСУРСОВ НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ И ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Асраева Муниса Умар кизи
Стажёр-преподаватель кафедры «Бизнес-управление» института «International School of Finance Technology and Science»
E-mail: munisaasrayeva98@gmail.com

Sanoat ishlab chiqarishida sarflangan xomashyo va materiallarning bir qismi tayyor mahsulotga aylanmay, ishlab chiqarish chiqindilari, yo‘ldosh mahsulotlar va ikkilamchi energiya resurslari shaklida ajralib chiqadi. “Chiqindilar to‘g‘risida”gi Qonunda chiqindilardan foydalanish ularni ikkilamchi xomashyo, yoqilg‘i, o‘g‘it sifatida va boshqa

maqsadlarda ishlatish deb ta’riflangan [1]. Bundan kelib chiqadiki, chiqindi va ikkilamchi resurs bir xil tushuncha emas: chiqindi uni qayta ishlatishning texnologik imkoniyati va iqtisodiy maqsadga muvofiqligi paydo bo‘lgandagina ikkilamchi resursga aylanadi.

Ikkilamchi resurslarning iqtisodiy mohiyatini tushunishda moddiy balans yondashuvi muhim o‘rin tutadi. R. Ayres va A. Kniz iqtisodiyotga kirgan moddalar massasi oxir-oqibat atrof-muhitga chiqindi sifatida qaytishini ko‘rsatib, ishlab chiqarish chiqindilarini iqtisodiy tizimning ajralmas qismi sifatida qarash zarurligini asoslagan [2]. D. Pirs va K. Terner bu g‘oyani rivojlantirib, resurslar qayta-qayta iqtisodiy aylanishga qaytariladigan aylanma iqtisodiyot tushunchasini ilmiy muomalaga kiritgan [3]. J. Kirxxerr va hammualliflar aylanma iqtisodiyotning 114 ta ta’rifini tahlil qilib, ularning aksariyatida qayta ishlash asosiy, kamaytirish va qayta foydalanish esa kamroq e’tibor berilgan tamoyillar ekanini aniqlagan [4].

Sanoat korxonasi nuqtayi nazaridan ikkilamchi resurslarni uch belgi bo‘yicha tasniflash maqsadga muvofiq. Birinchidan, kelib chiqishiga ko‘ra ular ishlab chiqarish chiqindilari va iste’mol chiqindilariga ajratiladi. Ikkinchidan, turiga ko‘ra moddiy resurslar (metall chiqindilari, shlaklar, polimerlar, shisha, qog‘oz, qurilish chiqindilari) va energetik resurslar (chiqindi issiqlik, yonuvchi gazlar) farqlanadi. Uchinchidan, foydalanish joyiga ko‘ra korxonaning o‘zida yopiq siklda qayta ishlatiladigan va boshqa korxonalarga sotiladigan resurslar ajratiladi. Bu tasnif samaradorlikni baholashda har bir guruh uchun alohida hisob-kitob yuritish imkonini beradi.

Ikkilamchi resurslardan foydalanish samaradorligi ekologik va iqtisodiy natijalarning birligida namoyon bo‘ladi. M. Porter va K. van der Linde to‘g‘ri ishlab chiqilgan ekologik talablar korxonalarni resurslardan unumliroq foydalanishga undab, ularning xarajatlarini qoplaydigan innovatsion samaraga olib kelishi mumkinligini ko‘rsatgan [5]. Korxona darajasida yillik iqtisodiy samara quyidagi tarkibiy qismlardan shakllanadi: birlamchi xomashyo xarid qilish xarajatlarining tejalishi, chiqindilarni joylashtirish va saqlash uchun to‘lovlarning kamayishi hamda ikkilamchi resurslarni sotishdan tushgan daromad. Undan yig‘ish, saralash, qayta ishlash xarajatlari va kapital qo‘yilmalarning yillik ulushi

chegiriladi:

$$E = V \times (C_b - C_i) + V \times C_j - Z_k, \quad (1)$$

bu yerda E – yillik iqtisodiy samara; V – foydalanilgan ikkilamchi resurs hajmi; C_b – almashtirilgan birlamchi xomashyo narxi; C_i – ikkilamchi resursni tayyorlash va qayta ishlashning birlik xarajati; C_j – chiqindi birligini joylashtirish va saqlash uchun tejalgan xarajat; Z_k – kapital qo‘yilmalarning yillik ulushi.

Iqtisodiy samara bilan bir qatorda resurs oqimini tavsiflovchi nisbiy ko‘rsatkichlar ham zarur. Bular ikkilamchi resurslardan foydalanish darajasi, ya’ni foydalanilgan hajmning hosil bo‘lgan hajmga nisbati, hamda mahsulot tarkibidagi ikkilamchi xomashyo ulushidir. G.R. Madraximova sanoat korxonasining resurs salohiyatini moddiy, mehnat, moliyaviy va innovatsion tarkibiy qismlar bo‘yicha baholashni taklif etgan [6]; G.M. Davlyatova esa material sarfi me’yorlarining buzilishi tannarx oshishiga olib kelishini korxona misolida ko‘rsatgan [7]. Ikkilamchi resurslar ana shu resurs salohiyatining hisobga olinmay qolayotgan qismi bo‘lib, ularni baholash tizimiga kiritish resurslardan foydalanish samaradorligini to‘liqroq aks ettiradi.

Xulosa. 1. Ikkilamchi resurs chiqindidan texnologik imkoniyat va iqtisodiy maqsadga muvofiqlik mezonlari bilan farqlanadi; shu sababli korxona hisobida chiqindilar va ikkilamchi resurslarni alohida aks ettirish zarur.

2. Ikkilamchi resurslarni kelib chiqishi, turi va foydalanish joyi bo‘yicha tasniflash har bir guruh uchun samaradorlikni alohida hisoblash imkonini beradi.

3. Ikkilamchi resurslardan foydalanishning yillik iqtisodiy samarasi birlamchi xomashyo tejami, chiqindilarni joylashtirish xarajatlari tejami va qo‘shimcha xarajatlar o‘rtasidagi farq sifatida aniqlanadi; uni foydalanish darajasi va mahsulot tarkibidagi ikkilamchi xomashyo ulushi ko‘rsatkichlari bilan to‘ldirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2002-yil 5-apreldagi “Chiqindilar to‘g‘risida”gi 362-II-son Qonuni. https://lex.uz/docs/42423

2. Ayres, R. U., & Kneese, A. V. (1969). Production, Consumption, and Externalities.

The American Economic Review, 59(3), 282–297.

3. Pearce, D. W., & Turner, R. K. (1990). Economics of Natural Resources and the Environment. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

4. Kirchherr, J., Reike, D., & Hekkert, M. (2017). Conceptualizing the circular economy: An analysis of 114 definitions. Resources, Conservation and Recycling, 127, 221–232.

5. Porter, M. E., & van der Linde, C. (1995). Toward a New Conception of the Environment-Competitiveness Relationship. Journal of Economic Perspectives, 9(4), 97–118.

6. Madraximova G.R. (2023). Sanoat korxonalarida resurslar salohiyatini iqtisodiy baholash asoslari. Iqtisodiyot va ta’lim, (3), 380–384. https://doi.org/10.55439/ECED/vol24_iss3/a60

7. Davlyatova G.M. (2021). Resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish darajasini baholash masalalari. Iqtisodiyot va ta’lim, (3), 142–146.